

VII

De industrialisatie van Nederland en het industriële grootbedrijf: beeld en werkelijkheid

JACQUES VAN GERWEN EN CO SEEGER

1. Inleiding¹

Rokende fabrieksschoorstenen en stampende stoommachines – kortom het industriële grootbedrijf – markeren de era van ‘de moderne economische groei’, zo is vaak gesteld. Decennialang hebben Nederlandse en buitenlandse historici zich gebogen over the ‘Dutch case’ met zijn late industrialisatie. Over de datering daarvan bestaan evenwel verschillende inzichten. Uiteenlopende meningen zijn er ook over de oorzaken van de economische groei en de industrialisatie, de samenhang en volgtijdelijkheid van deze ontwikkelingen, en de institutionele context waarbinnen deze ontwikkelingen geplaats moeten worden. De meest recente studie op dit terrein is die van Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel.² In hun uitvoerige studie over de economische en institutionele ontwikkeling die Nederland in de periode tussen 1780 en 1914 heeft afgelegd, poneren zij onder meer de stelling dat in de periode rond 1870 in Nederland de moderne economische groei begint en dat tegelijkertijd de industrialisatie een ‘*beslissende versnelling*’ doormaakt.

Van Zanden en Van Riel betogen dat in de loop van de jaren zestig in Nederland een proces van economische ontwikkeling op gang komt dat ‘het best kan worden aangeduid met het begrip “moderne economische groei” à la Kuznets’. Deze heeft een verband verondersteld tussen inkomensgroei en structurele veranderingen in de economie, waarbij de landbouw sterk aan betekenis inboette en de industrie en

1 Met dank aan onze collega’s Eric Fischer, Ferry de Goey, Lex Heerma van Voss en Jan Luiten van Zanden voor het becommentariëren van een concept-versie van dit artikel.

2 J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000). Vrijwel tegelijkertijd verscheen M. Wintle, *An Economic and Social History of the Netherlands 1800-1920. Demographic, Economic and Social Transition* (Cambridge 2000).

in mindere mate de dienstensector in relatieve omvang toenamen. Dit proces gaat gepaard met een systematische verhoging van de kapitaalsintensiteit, met een toenemende urbanisatie en mobiliteit van productiefactoren tussen sectoren en regio's en veranderingen in de gemiddelde omvang en organisatiestructuur van bedrijven.³

Van Zanden en Van Riel gebruiken diverse data en signaleren kwalitatieve veranderingen met een structureel karakter om hun stelling te onderbouwen. Wat betreft de cijfers wijzen zij onder meer op de groei van de toegevoegde waarde in de belangrijkste economische sectoren evenals het aandeel in de groei van deze sectoren en hun aandeel in het BBP.⁴ Verder wordt gewezen op een stijging van de industriële productie vanaf 1860⁵ en vanaf halverwege de jaren zestig op een tendentiële stijging van de investeringsquote met een onderbreking halverwege de jaren tachtig.⁶ Een andere indicator die wordt gehanteerd zijn de cijfers met betrekking tot de sectorale structuur van de werkgelegenheid in Nederland tussen 1807 en 1910.⁷ De industriële opleving vanaf de jaren zestig zou bovendien gepaard zijn gegaan met de opkomst van het industriële grootbedrijf, tot uitdrukking komend in veranderingen in de gemiddelde bedrijfsomvang en de organisatiestructuur.⁸ De 'verspreiding van de stoommachine en van verwante productietechnieken [zouden] al *in de jaren zestig en zeventig belangrijke veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur* (cursivering auteurs)' tot stand hebben gebracht.⁹ Tevens wijzen zij op twee groeisprongen van de industrie in de 50 jaren voorafgaande aan 1914 en op de tweede expansiefase van de industrie na ongeveer 1895.¹⁰

Zij stellen in het *Discussiedossier Nederland 1780-1914* dat de 'industrialisatie en het op gang komen van "moderne economische groei" na 1865 mede ten grondslag [lag] aan de golf van institutionele vernieuwing van het laatste kwart van de negentiende eeuw' en 'de versnellende industrialisatie na ca. 1865 [bracht] uiteindelijk het proces van "moderne economische groei" op gang (...). Dat deze laatste breuk in de economische ontwikkeling niet rond 1890 gedateerd moet worden maar rond 1865 is inderdaad een van de belangrijkste resultaten van het onderzoeksproject. J.A. de Jonges *De industrialisatie in Nederland 1850-1914* is wat dat betreft nu een definitief gepasseerd station'.¹¹

3 Van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914*, 343.

4 Ibidem, tabel 4.2 (153) en tabel 8.1 (345).

5 Ibidem, grafiek 4.2 (167).

6 Ibidem, 347.

7 Ibidem, tabel 6.1 (243).

8 Ibidem, 343 en 377-379.

9 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 346.

10 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 386.

11 A. van Riel en J.L. van Zanden, 'Discussiedossier Nederland 1780-1914', in: *BMGN* 117, afl. 3 (2002) 367.

Na lezing van *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* is het echter de vraag of De Jonges *De industrialisatie* inderdaad een 'gepasseerd station' is. In hun duiding en datering van de moderne economische groei gaan Van Zanden en Van Riel uit van zowel veranderingen in de economische structuur – met een toenemende rol van de industriële sector – als van andere structurele veranderingen zoals veranderingen in de beroepsstructuur en in de bedrijfsgroottestructuur. Het is de vraag of laatstgenoemde veranderingen zich in de jaren zestig en zeventig hebben voltrokken. Met behulp van gegevens over veranderingen in de beroepsstructuur die Van Zanden en Van Riel zelf geven (zie Tabel 1), kan worden aangetoond dat veranderingen hierin zich vooral na 1889 hebben voltrokken. De toename van het aandeel van de beroepsbevolking werkzaam in de industriële sector (industrie en mijnbouw) tussen 1859 en 1889 is nauwelijks spectaculair te noemen. Hier is allerminst sprake van een trendbreuk. Deze voltrekt zich, op basis van deze cijfers, pas na 1889.

Tabel 1. *Veranderingen in de sectorale structuur van de werkgelegenheid 1859-1930*

	1859	1889	1899	1909	1920	1930
Landbouw	40,4	36,5	34,1	30,4	23,5	20,2
Industrie en mijnbouw	31,4	31,6	32,6	34,2	37,6	38,8
Handel en transport	13,3	14,0	15,2	16,5	19,6	21,9
Dienstverlening	11,6	14,4	15,0	15,7	17,4	17,3
Overheid/overige	3,5	3,5	3,0	3,1	2,0	1,8

Bronnen: 1859-1909 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, tabel 8.3, 353; 1909-1930: *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen* (1994) 45

Wat betreft de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur die zich gedurende de jaren zestig en zeventig als gevolg van de verspreiding van de stoommachine en van verwante productietechnieken zouden hebben voltrokken, wijzen ze onder meer naar ontwikkelingen in de textiel, de metaalbewerking en scheepsbouw en de voedingsmiddelensector. Uit de cijfers in Tabel 2 blijkt duidelijk dat verschuivingen in de 'industriële bedrijfs grootte', door Van Zanden en Van Riel grofweg gedefinieerd als het aandeel van de beroepsbevolking werkzaam in bedrijven met tien of meer personen, vooral plaatsvinden na 1889 in plaats van vóór 1889. Bovendien is het de vraag of de ontwikkelingen die zich in deze bedrijfstakken voltrekken, van voldoende gewicht zijn om te spreken van belangrijke veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur in het algemeen.¹²

12 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 346.

Tabel 2. *Veranderingen in de industriële bedrijfs grootte: het deel van de beroepsbevolking werkzaam in bedrijven met meer dan 10 personen 1859-1909*

	1859		1889		1909		
	Van Zanden	De Jonge	Van Zanden	De Jonge	Scheffer	Van Zanden	De Jonge Scheffer
Totale nijverheid	15-16	20	20	24	24	40	45
Textielnijverheid	65		63		63	82	82
Metaalnijverheid en scheepsbouw	14		34		30	60	58
Voedingsmiddelen	18-19		28		30	47	42

Bronnen: Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, tabel 6.8, 289.

De Jonge in: J.A. de Jonge, *Industrialisatie*, 231-234, Staat 19, 232.

Scheffer in: H.J. Scheffer, 'Ontwikkeling van de ambachts- en fabrieksnijverheid in Nederland', in: *ESB* (1942) 542-546, 543.

In deze bijdrage wordt de door Van Zanden en Van Riel veronderstelde samenhang – namelijk het gelijktijdig plaatsvinden van de industriële versnelling en van structuurveranderingen met name in het industriële grootbedrijf in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw – ter discussie gesteld. Afgezien van de datering van de geschetste ontwikkelingen wordt de vraag aan de orde gesteld of het industriële grootbedrijf een leidende rol heeft gespeeld in de Nederlandse industrialisatie. Daartoe zullen drie bronnen die van belang zijn voor het vaststellen van de ontwikkeling van bedrijfsgroottestructuur in de nijverheid nader onder de loep worden genomen: de Nijverheidsenquête van H.W.E. Struve en A.A. Bekaar uit 1888-1890, gegevens van de Rijksverzekeringsbank 1906-1939 en de bedrijfsstelling van 1930. In paragraaf 3 zal worden bepleit dat op grond van de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur in de industriële sector het klein- en middelgrote bedrijf evenals de daarin werkzame ondernemers meer aandacht verdienen.

2. Het industriële grootbedrijf in perspectief

Hoewel er vaker – impliciet en expliciet – aan wordt gerefereerd, is de bedrijfs-groottestructuur van de Nederlandse nijverheid een onderwerp geweest dat nauwelijks systematisch is onderzocht. Een van de weinigen was H.J. Scheffer.¹³ Op

13 H.J. Scheffer, 'Ontwikkeling van de ambachts- en fabrieksnijverheid in Nederland', in: *Economisch-Statistische Berichten* december 1942, 542-546. Scheffer hanteerde als criteria: kleinbedrijf c.q. ambachtsnijverheid (1-9 arbeiders), middenbedrijf c.q. middenbedrijf-nijverheid (10 tot 50 arbeiders) en grootbedrijf, c.q. fabrieksnijverheid of industrie

basis van een analyse van de beroepstellingen en andere statistische bronnen betreffende de Nederlandse nijverheid kwam hij tot de conclusie dat de nijverheid in Nederland in de negentiende eeuw voor het overgrote deel uit ambachtsnijverheid bestond. De betekenis van de ambachtsnijverheid voor de Nederlandse economie is volgens hem in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw 'zeer weinig en geleidelijk gedaald'. Het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw kenmerkten zich door een relatieve achteruitgang van de ambachtsnijverheid, de opkomst en uitgroei van de deze (industrie) en van wat hij noemde de middenbedrijf-nijverheid. Hoewel er wel degelijk sprake was van fabrieksnijverheid in bepaalde sectoren zoals de textiel-, metaal-, steen-, aardewerk- en porcelein- en papiernijverheid bleef de fabrieksnijverheid tot ver in de negentiende eeuw van betrekkelijk weinig betekenis. Scheffer vatte het in 1942 aldus samen: 'Kan men dus de periode 1859-1889, wat betreft de fabrieksnijverheid, een periode van kalme en betrekkelijk eenzijdige ontwikkeling noemen, het tijdvak 1889-1909 vormt hiermee een scherp contrast. Zeer sterk was de opkomst van nieuwe takken van fabrieksnijverheid, alsmede de uitgroei van reeds bestaande'.¹⁴ In navolging van Scheffer legde J.A. de Jonge in zijn zoektocht naar de beslissende *take off* veel nadruk op veranderingen in de industriële structuur. Hij zocht vooral naar de opkomst van het industrieel grootbedrijf, die hij op basis van verschillende bronnen pas in de jaren *na* 1890 dateerde.

Er zijn diverse manieren om een indruk te krijgen van de economische betekenis en de ontwikkeling van het industrieel grootbedrijf. De beste benadering, zo is vaker gesuggereerd, is die waarbij gebruik wordt gemaakt van gegevens over de toegevoegde waarde of gegevens over de werkgelegenheid in deze bedrijven.¹⁵ Omdat deze gegevens niet gemakkelijk te vinden zouden zijn en om aansluiting te zoeken bij internationaal gehanteerde criteria, hanteerden – in navolging van A.D. Chandler – Nederlandse onderzoekers de waarde van de activa van ondernemingen en voor Groot-Brittannië de marktwaarde van de aandelen voor het vaststellen van de omvang van industriële grootbedrijven. In Nederland gebeurde dat onder

(meer dan 50). Scheffer heeft in zijn werkwijze duidelijk gemaakt hoe hij te werk is gegaan, namelijk door diverse statistische bronnen die zijn inziens een beeld gaven van het midden- en grootbedrijf in verband te brengen met de uitkomsten van de beroepstellingen. Op grond hiervan stelde hij het aandeel werkzame personen in het kleinbedrijf vast. Hij verhulde niet dat deze exercitie omgeven was met tal van problemen en vragen. Het was zijn bedoeling in een andere publicatie zijn berekeningen nader toe te lichten. Voor zover bekend is dat echter niet gebeurd. Nadien zijn zijn berekeningen een eigen leven gaan leiden. Bij Scheffers aanpak kunnen echter kritische kanttekeningen worden geplaatst (zie noot 17).

14 Scheffer, 'Ontwikkeling van de ambachts- en fabrieksnijverheid in Nederland', 544-545.

15 J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, 58; E.J. Fischer, *Fabriekers en fabrikanten*, 11.

meer door E.S.A. Bloemen, J. Kok en J.L. van Zanden en door K. Sluyterman en H.J.M. Winkelman.¹⁶ Dit onderzoek spitte zich toe op de top-100. Met het onderzoek naar de top-100 is een eenzijdig beeld ontstaan. Net zo min als men uitspraken kan doen over het relatieve belang van de industriële sector zonder de economie als geheel als referentiekader te gebruiken, kan het relatieve belang van het industriële grootbedrijf worden geïdentificeerd zonder dit te bezien in samenhang met de ontwikkeling van het gehele bedrijfsleven inclusief het klein- en middelgrote bedrijf.

Met behulp van de Nijverheidsenquête van H.W.E. Struve en A.A. Bekaar (1888-1890), gegevens van de Rijksverzekeringsbank 1906-1939 gebaseerd op de Ongevallenwet van 1903 en de bedrijfstelling van 1930 kan een goed beeld worden gegeven van de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur in de nijverheid op basis van het aantal werkzame personen tussen 1888-1890 en 1940. Alvorens deze bronnen aan de orde te stellen volgen nog drie opmerkingen vooraf. In de eerste plaats zijn er voor zover bekend geen landelijke bronnen die een gedetailleerd beeld kunnen geven van de bedrijfsgroottestructuur van de Nederlandse nijverheid vóór 1888-1890. Weliswaar zijn er statistische bronnen die informatie bevatten over de Nederlandse nijverheid in de negentiende eeuw, maar deze zijn – deels vanwege hun onvolledigheid en deels vanwege de wijze waarop de cijfers zijn bewerkt – niet bruikbaar.¹⁷ In de tweede plaats dient te worden opgemerkt dat de cijfers in deze drie bronnen een betrekkelijk goede indruk geven van het relatieve belang van het klein-, midden- en grootbedrijf op basis van werkzame personen in het jaar of de periode waarop ze betrekking hebben. De relatieve en absolute cijfers zijn voor een groot deel onderling onvergelykbaar omdat ze behoudens de

16 E.S.A. Bloemen, J. Kok en J.L. van Zanden, *De top 100 van industriële bedrijven in Nederland 1913-1990* (Den Haag 1993), K.E. Sluyterman en H.J.M. Winkelman, 'The Dutch Family Firm confronted with Chandler's Dynamics of Industrial Capitalism 1890-1940', in: *Business History* 35 (1993), No 4, 152-184.

17 Bronnen die inzicht geven in de nijverheid in Nederland in de negentiende eeuw zijn onder meer: I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* (Den Haag 1956); de *Staat van de Nederlandsche fabrieken volgens de verslagen der gemeenten, die aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken worden gevonden* (Haarlem 1859), uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid en de *Statistiek van de Fabrieks- en Ambachtsnijverheid in Nederland* (Den Haag 1874). Laatstgenoemde statistiek uitgegeven door het departement van Binnenlandse Zaken was gebaseerd op de jaarlijks gepubliceerde gemeenteverslagen. Per gemeente gaf zij een overzicht van de aanwezige fabrieken en werkplaatsen, soms aangevuld met gegevens over aantallen arbeiders (onderscheiden naar volwassenen en kinderen en naar sexe), stoomwerktuigen en namen van eigenaren. Omdat de gegevens zijn gesommeerd is deze bron niet bruikbaar voor het vaststellen van de groottestructuur van de Nederlandse nijverheid. Zie ook: Geudeker, *Nijverheidsregistratuur in Nederland*, 13, 23, 31. Zie ook noot 13).

bedrijfstelling van 1930 allerm minst volledig zijn en omdat ze niet volgens dezelfde criteria zijn verzameld. Het is goed te bedenken dat met name het kleinbedrijf en tot op zekere hoogte ook het middelgrote bedrijf in de Nijverheidsenquête van 1888-1890 buiten beschouwing zijn gelaten en in de gegevens van de Rijksverzekeringsbank onderschat zijn. De redenen daarvoor wordt bij de bespreking van beide bronnen vermeld.

In de derde plaats dient gewezen te worden op een spraakverwarring. Het debat over de industrialisatie en de ontwikkeling van het industrieel grootbedrijf wordt vaak vertroebeld door het gebruik van diverse criteria. I.J. Brugmans bij voorbeeld hanteerde in zijn *De arbeidende klasse in de negentiende eeuw* de criteria: kleinbedrijven met minder dan 10 arbeiders, middelgrote bedrijven met 10 tot 40 arbeiders en grootbedrijven met 40 of meer arbeiders.¹⁸ In deze studie merkte Brugmans overigens op dat bedrijven van enigszins grote omvang in geen economisch tijdperk hebben ontbroken. Het feit dat in een volkshuishouding op een zeker ogenblik grootbedrijven voorkomen, bewijst volgens Brugmans niets omtrent de mate waarin zij economisch is ontwikkeld.¹⁹ J.A. de Jonge hanteerde als criteria voor het kleinbedrijf 1 tot 10 werkzame personen, voor het middelgrote bedrijf 10-50 werkzame personen en voor het grootbedrijf 50 en meer werkzame personen.²⁰ Van Zanden en Van Riel hanteren als indicator voor veranderingen in de industriële bedrijfstegrootte het deel van de beroepsbevolking werkzaam in bedrijven met 10 of meer personen (zie tabel 2).²¹ Op z'n minst kan het gebruik van een dergelijke grove indicator voor de ontwikkeling van het industriële grootbedrijf worden betwist. Omdat de Rijksverzekeringsbank en de bedrijfstelling van 1930 afwijkende grootte-indelingen hanteren²², is in de navolgende analyse het kleinbedrijf gedefinieerd van 1 tot 10 werkzame personen, het middelgrote bedrijf van 10 tot 200 en het grootbedrijf 200 en meer werkzame personen.²³

18 I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* (Utrecht/Antwerpen 1958 derde druk), 16.

19 Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*, 32.

20 J.A. de Jonge, *Industrialisatie van Nederland*, 232, 422, noot 7.

21 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 289.

22 De Rijksverzekeringsbank hanteerde de volgende indeling: <5, 5-9, 10-49, 50-199, 200-499, 500-999 en >1.000; de Bedrijfstelling van 1930 de indeling: 1, 2, 3-5,6-50,51-200, 501-1.000 en >1.000.

23 Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) hanteert bij de indeling van bedrijven naar grootteklasse de volgende criteria: kleinbedrijf tot 10 werknemers, middelgrootbedrijf 10 tot 100 werknemers en grootbedrijf 100 of meer werknemers. Deze indeling verdient voor Nederland – ook in historisch perspectief – verreweg de voorkeur boven andere indelingen. Omdat de Rijksverzekeringsbank en de bedrijfstelling van 1930 afwijkende grootte-indelingen hanteert, is het echter niet mogelijk de bedrijfstegrootte-indeling van het CBS te hanteren. Om praktische redenen is in de navolgende analyse het kleinbedrijf ge-

De Nijverheidsenquête van 1888-1890

In de zitting van de Tweede Kamer van 13 oktober 1886 werd een commissie benoemd tot het houden van een enquête naar de werking van de wet van 19 september 1874 'houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen'. Door ontbinding van de Kamers in 1887 moest deze commissie voortijdig haar werkzaamheden staken en kon in het eindverslag alleen rapport worden uitgebracht over de nijverheid in de provincie Limburg, de stad Amsterdam en de Tilburgse vlasindustrie. Op aandrang van de Tweede Kamer werd in 1887 besloten tot een landelijk vervolgonderzoek naar fabrieken en werkplaatsen. De organisatie en uitvoering daarvan kwam in handen van de ingenieurs H.W.E. Struve, ingenieur van het Stoomwezen te Amsterdam en A.A. Bekaar, ingenieur van de Waterstaat te Maastricht. Het onderzoek strekte zich uit over heel Nederland, behoudens Tilburg en Limburg waarover al in 1887 door een enquêtecommissie was gerapporteerd.²⁴ De nijverheidsstatistiek van Struve en Bekaar was het eerste volledige onderzoek naar de Nederlandse industrie waarbij gegevens systematisch werden verzameld.²⁵ In totaal werden van 3.043 fabrieken en werk-

definieerd tot 10 werkzame personen, het middelgrote bedrijf gedefinieerd van 10 tot 200 en het grootbedrijf 200 en meer werkzame personen. Ook om een inhoudelijke reden lijkt deze aangepaste CBS-indeling gerechtvaardigd. In het buitenland wordt namelijk onder kleine en middelgrote ondernemingen vaak bedrijven verstaan tot maximaal 500 personen. Hierdoor ontstaat wel een niet onbelangrijk 'grijs gebied', omdat de CBS-categorie van het middelgrote bedrijf (10-100) niet duidelijk is te onderscheiden.

24 De gegevens over Tilburg en Limburg zijn vastgelegd in de Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen (Sneek 1887). Onder de titel *Een kwaad leven* verzorgde Jacques Giele een heruitgave van deze enquête bestaande uit drie delen (Amsterdam, Maastricht en Tilburg, inclusief het eindverslag) (Nijmegen 1981). De gegevens van de provincie Limburg bevinden zich in het archief van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1815-1945, 3286-3300 Stukken van de commissie van enquête omtrent het tegengaan van overmatige arbeid en de toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden 1886-1887, nummer 3300, bijlage T (Nationaal Archief te Den Haag). De cijfers met betrekking tot de Tilburgse nijverheid zijn vooralsnog nog niet getraceerd.

25 De Nijverheidsenquête is door zijn aard, gedetailleerdheid en diversiteit een belangwekkende bron voor economisch-, sociaal-historisch, landelijk en lokaal onderzoek. Zo bevat de enquête onder meer ook gegevens over adressen, namen van de fabrieken en namen van de eigenaren. Om onverklaarbare redenen is deze bron echter in de vergetelheid geraakt en dat is waarschijnlijk – naast de omvang – ook een verklaring voor het feit dat deze bron tot voor kort nauwelijks werd geraadpleegd en bewerkt. Het origineel bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. In de Bijzondere Collecties van het NEHA bevindt zich een kopie van de Nijverheidsstatistiek van Struve en Bekaar (nr. 375 fol). Uitkomsten van de enquête zijn gepubliceerd in het *Eerste jaarverslag van de inspecteurs van den Arbeid* (1890). Om onbekende redenen staat de nijverheidsenquête

plaatsen gegevens bijeengebracht over de aard van het bedrijf, personeelsbezetting, mechanisering, arbeidsomstandigheden, veiligheids- en gezondheidsrisico's alsmede sociale maatregelen betreffende verzekeringen en huisvesting.²⁶ De minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid had bepaald dat zoveel mogelijk door persoonlijk onderzoek gegevens moesten worden verzameld van die 'fabrieken en werkplaatsen waarvan hun de opgaven gewenscht voorkwam, bij voorkeur echter van die waar in een besloten ruimte meer dan 10 personen werkzaam waren en van die waar een krachtwerktuig werd gebezigd'. Op grond van deze richtlijn had het onderzoek voornamelijk betrekking op het industrieel middelgrote en grootbedrijf. Verder maakte Struve in het eindverslag melding van het feit dat het in de grote steden soms moeilijk was om de juiste opgaven te verkrijgen. Omdat in het onderzoek de nadruk lag op bedrijven waar in een besloten ruimte werd gewerkt, zijn bedrijven die in de open lucht werden uitgeoefend, zoals steen-, pannen- en bouwbedrijven "slechts voor een klein deel bezocht". Hetzelfde geldt voor bouwbedrijven met timmerlieden, metselaars en schilders. De enquête bevat evenwel ook gegevens over sommige nijverheidsinrichtingen met een personeelsomvang kleiner dan 10. Het industriële kleinbedrijf en waarschijnlijk ook het middelgrote bedrijf zijn onmiskenbaar onderschat. Illustratief in dit verband zijn de uitkomsten van twee eerdere – overigens eveneens incomplete – tellingen. In 1853 werden in Nederland in totaal 11.554 en in 1874 33.640 nijverheidsinrichtingen geteld.²⁷ Het

van H.W.E Struve en A.A. Bekaar niet vermeld in de *Geschiedenis der Statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*. G.J. van Thienen heeft de gegevens van de enquête tezamen met de gegevens van Limburg en Tilburg voor een deel bewerkt ten behoeve van een internationaal vergelijkend onderzoek naar arbeidstijden en vrouwenarbeid. Deze bewerking is in 1903 verschenen in de publicatie: S. Bauer, *Die gewerbliche Nachtarbeit der Frauen* (Jena, Bern, Paris 1903), G.J. van Thienen, 'Die Frauennachtarbeit in der niederländischen Industrie', 281-320. H.W. Lambers heeft de gegevens bewerkt maar voor zover bekend zijn de resultaten van zijn bewerking niet gepubliceerd (H.W. Lambers, 'De industriële ondernemer in een bewegende economische orde', in: M. Rooij (red.), *Ondernemen Nederland. Zestig jaar ontplooiing 1899-1959* (Leiden 1959) 105-106. Georg Reudink heeft de gegevens uit deze enquête in 1994/1995 in een database ondergebracht (Zie: G. Reudink, 'Opgediept. Een verwaarloosde bron: de Nijverheidsenquête van Struve en Bekaar 1888-1890' in: *NEHA-Bulletin* 9 (1995/2) 190-194. De gegevens uit deze database zijn nu per provincie als Excel datafile via internet (www.neha.nl) beschikbaar. Deze database vormde een belangrijke bron voor het promotie-onderzoek van Joost van Genabeek: *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999).

²⁶ De gegevens van alle afzonderlijke fabrieken en werkplaatsen zijn per provincie schematisch in registers verwerkt. De bedrijven zijn ingedeeld in zestien verschillende nijverheidscategorieën.

²⁷ Geudeker, *Nijverheidsregistratuur in Nederland*, 31.

is zeer aannemelijk dat dit aantal in de daaropvolgende veertien jaar verder is toegenomen zodat kan worden vastgesteld dat de door Struve en Bekaar in 1888-1890 getelde bedrijven hooguit negen procent van het totaal aantal nijverheidsinrichtingen heeft bedragen.

Met de samenstelling van de nijverheidsstatistiek hebben Struve en Bekaar een overzicht willen geven van alle fabrieken en werkplaatsen die per provincie in de verschillende bedrijfsgroepen werkzaam waren. Feitelijk hebben zij fabrieken, fabrieksafdelingen (d.w.z. fysiek op zichzelf staande nijverheidsinrichtingen) en werkplaatsen geteld. De enquête is derhalve een telling van fabrieken, zelfstandige fysieke nijverheidsinrichtingen en werkplaatsen en *geen* bedrijfstelling. Voor het samenstellen van het overzicht naar bedrijfsgrootte zijn de diverse nijverheidsinrichtingen (lees: fabrieken, fabrieksafdelingen, werkplaatsen en/of filialen) waarvan aannemelijk is dat ze een bedrijf vormen samengevoegd.²⁸ Omdat het aantal vestigingen een goede indicatie kan geven van de organisatorische complexiteit van bedrijven bevat Bijlage 1 ook gegevens over het aantal 'vestigingen' per bedrijf.²⁹ In de praktijk is het overigens mogelijk dat een of meer vestigingen van een bedrijf een aparte juridische structuur hebben c.q. hebben gehad, waardoor feitelijk het aantal bedrijven weer groter zou worden. Aangezien de Nijverheidsenquête geen systematische gegevens bevat over de juridische structuur van de opgenomen fabrieken en werkplaatsen is een correctie van de cijfers op dit punt niet toegepast. Ten slotte is van belang dat de enquête eveneens gegevens bevat over enkele overheidsbedrijven en bedrijven zonder winstoogmerk zoals maatschappijen van weldadigheid.

Bij de gegevens van de Nijverheidsenquête van 1888-1890 aangevuld met de gegevens van de provincie Limburg (zie Tabel 3) moet de volgende kanttekening worden geplaatst. Struve en Bekaar hebben alleen het kleinbedrijf (met minder dan 10 werkzame personen) in hun enquête meegenomen voor zover het bedrijven en nijverheidsinrichtingen met krachtwerktuigen betreft. Het gaat daarbij om 464 bedrijven, een fractie van het toenmalige aantal kleine nijverheidsinrichtingen. Het industriële kleinbedrijf blijft daardoor een relatief onbekende variabele. Om misverstanden te voorkomen is de categorie kleinbedrijf in Tabel 3 buiten beschouwing gelaten. Deze tabel bevat gegevens over het aantal bedrijven en arbeiders per provincie en heeft derhalve alleen betrekking op de bedrijfsgrootte van de middelgrote en de grootbedrijven. Uit de cijfers valt af te leiden een sterke con-

28 Enkele voorbeelden. In de enquête staat Van Heek in Enschede met 7 vermeldingen. Om de bedrijfsgrootte van deze onderneming vast te stellen zijn deze 7 'vestigingen' bij elkaar gevoegd met als resultaat een onderneming met een totale personeelsomvang van 1.224 arbeiders (zie bijlage 2). Hetzelfde geldt bijvoorbeeld ook voor Heineken en voor de Vereenigde Nederlandsche Lucifersfabrieken. De hoofdvestiging van Heineken stond in Amsterdam met een filiaal in Rotterdam, de hoofdvestiging van de Vereenigde Nederlandsche Lucifersfabrieken stond in Eindhoven met een filiaal in het Gelderse Apeldoorn.

29 Zie ook Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 379 e.v.

centratie van de nijverheid (op basis van absolute aantallen bedrijven) in de provincies Zuid- en Noord-Holland, op afstand gevolgd door Gelderland, Noord-Brabant en Overijssel. Indien gebaseerd op aantallen arbeiders dan is de volgorde: Zuid- en Noord-Holland, Overijssel, Noord-Brabant en Gelderland. Tabel 4 geeft een indruk van het relatieve belang van de diverse nijverheidssectoren. Op basis van aantallen bedrijven komt de voedings- en genotmiddelensector op de eerste plaats gevolgd door de sector 'aardewerk, glas, kalk enz', de textielnijverheid, de categorie 'hout- en strobewerking, kurk enz' en de boek- en steendrukkerijen, kortom een sterke dominantie van de productie van consumptiegoederen. Op basis van aantallen arbeiders komen na de voedings- en genotmiddelensector, de textiel en de categorie 'aardewerk', de sectoren scheepsbouw en voertuigen en stoom- en andere machines. Bijlage 2 geeft de top-100 van Nederlandse ondernemingen in 1888-1890 gebaseerd op aantallen werkzame personen met eveneens een sterke vertegenwoordiging van de consumptiegoederensector. Het aantal vestigingen per onderneming in de top-100 is over de hele linie betrekkelijk gering. De meeste ondernemingen hadden maar één tot vier vestigingen. Twee relatieve uitschieters zijn W.A. Scholten met 8 vestigingen en de Firma Van Heek & Co met 7 vestigingen. In de top-100 hadden voor zover bekend 36 ondernemingen de juridische vorm van naamloze vennootschap.

Tabel 3. *Aantal industriële middelgrote en grootbedrijven (op basis van werkzame personen) per provincie 1888-1890*

	Bedrijven met 10-200 werkzame personen		Bedrijven met meer dan 200 werkzame personen		TOTAAL	
	Bedrijven	Werkzame personen	Bedrijven	Werkzame personen	Bedrijven	Werkzame personen
Groningen	138	3556	1	543	139	4099
Friesland	127	2843	0	0	127	2843
Drenthe	16	651	1	265	17	916
Overijssel	176	6897	26	11941	202	18838
Gelderland	293	9620	3	778	296	10398
Utrecht	114	3971	5	1994	119	5965
N-Holland	491	18814	27	10499	518	29313
Z-Holland	703	24375	19	7922	722	32297
Zeeland	51	1272	1	810	52	2082
N-Brabant	265	11695	11	3583	276	15278
Limburg	105	2703	4	4798	109	7501
TOTAAL	2479	86397	98	43133	2577	129530

Tabel 4. *Aantal industriële middelgrote en grootbedrijven en werkzame personen per sector en per provincie 1888-1890*

	Groningen		Friesland		Drenthe		Overijssel		Gelderland	
	Bedrijven	Personen	Bedrijven	Personen	Bedrijven	Personen	Bedrijven	Personen	Bedrijven	Personen
Aardewerk, glas, kalk enz.	17	269	30	913	2	403	15	639	45	2668
Bewerking van metalen	4	82	12	293	1	71	17	764	16	758
Boek- en steendrukkerijen	17	303	9	154	4	74	13	273	23	632
Bouwbedrijven	6	88	4	61			7	127	13	260
Chemie							1	13	1	29
Hout- en strobewerking	14	341	2	32	1	49	19	542	41	935
Kleding en reiniging	7	106	3	48			12	481	33	558
Kunstindustrie										
Leder, wasdoek, enz.	1	20	3	42			2	33	8	146
Papier, enz.	5	315	4	192			1	25	22	677
Scheepsbouw, voertuigen	4	96	2	25			6	89	4	153
Stoom- en andere machines	6	269	3	44			11	1236	6	105
Textielnijverheid	16	501	3	132	2	56	62	13037	16	1177
Verlichting, olie, vernis, enz.	4	109	13	204	2	25	9	175	6	211
Voedings- en genotmiddelen	37	1576	38	692	4	188	26	1389	61	2073
Winning metalen, turf, enz.	1	24	1	11	1	50	1	15	1	16
TOTAAL	139	4099	127	2843	17	916	202	18838	296	10398

	Utrecht		Noord-Holland		Zuid-Holland		Zeeland	
	Bedrijven	Personen	Bedrijven	Personen	Bedrijven	Personen	Bedrijven	Personen
Aardewerk, glas, kalk enz.	23	737	73	6822	81	2900	4	65
Bewerking van metalen	13	438	29	829	52	2474	3	46
Boek- en steendrukkerijen	8	341	53	2333	56	1832	5	71
Bouwbedrijven	2	33	18	334	23	590	1	32
Chemie	5	136	12	456	10	554	4	41
Hout- en strobewerking	6	142	63	1761	89	2477	5	123
Kleding en reiniging	10	157	46	1205	48	1253	4	87
Kunstindustrie	2	45			2	66		
Leder, wasdoek, enz.	1	11	2	37	4	142		
Papier, enz.			14	441	5	218	1	14
Scheepsbouw, voertuigen	3	92	24	4224	30	2879	4	903
Stoom- en andere machines	4	911	11	1472	37	3297	2	61
Textielnijverheid	10	1343	41	1613	83	4244	7	100
Verlichting, olie, vernis, enz.	5	333	16	1187	35	2326	1	14
Voedings- en genotmiddelen	26	1133	112	6530	162	6958	10	511
Winning metalen, turf, enz.	1	113	4	69	5	87	1	14
TOTAAL	119	5965	518	29313	722	32297	52	2082

	Noord-Brabant Bedrijven	Personen	Limburg Bedrijven	Personen	TOTAAL Bedrijven	Personen
Aardewerk, glas, kalk enz.	9	290	29	4611	328	20317
Bewerking van metalen	12	485	8	290	167	6530
Boek- en steendrukkerijen	12	326	8	174	208	6513
Bouwbedrijven			10	175	84	1700
Chemie	3	970	2	45	38	2244
Hout- en strobewerking	19	676	2	27	261	7105
Kleding en reiniging	19	444			182	4339
Kunstindustrie	2	41	3	96	9	248
Leder, wasdoek, enz.	8	113	2	38	31	582
Papier, enz.			7	729	59	2611
Scheepsbouw, voertuigen	3	51			80	8512
Stoom- en andere machines	8	562			88	7957
Textielnijverheid	71	3529	7	293	318	26025
Verlichting, olie, vernis, enz.	6	96	1	17	98	4697
Voedings- en genotmiddelen	98	7587	28	673	602	29310
Winning metalen, turf, enz.	6	108	2	333	24	840
TOTAAL	276	15278	109	7501	2577	129530

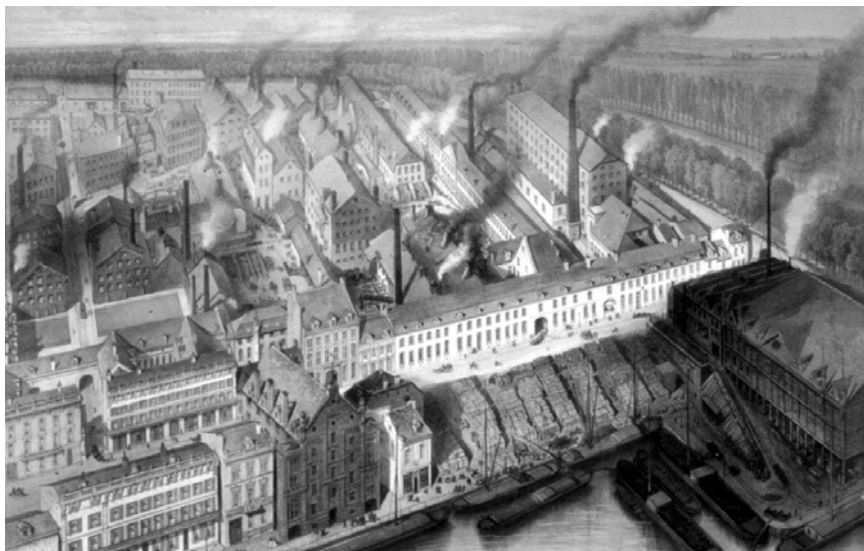
Het aantal industriële middelgrote bedrijven (10-200 werkzame personen) bedroeg 2.479 (96,2 % van het totaal aantal ondernemingen exclusief het kleinbedrijf), Daarin waren 86.397 personen werkzaam (66,7 % van het totaal aantal werkzame personen exclusief het kleinbedrijf). Het aantal industriële grootbedrijven bedroeg 98 (3,8% van het totaal aantal ondernemingen). Daarin waren 43.133 (33,3%) personen werkzaam. Hoewel gedetailleerde cijfers over het kleinbedrijf ontbreken, kan zonder meer worden gesteld dat het kleinbedrijf in 1888-1890 nog sterk overheerste. Een indicatie hiervoor vormt het al eerder genoemde totaalcijfer van 33.640 ondernemingen in 1874. Uitgaande van een totale werkzame beroepsbevolking werkzaam in de nijverheid van 548.000 personen in 1889 zou dat betekenen dat ruim 76 procent van de industriële beroepsbevolking werkzaam was in het kleinbedrijf, ruim 15 procent in het middelgrote bedrijf en iets minder dan 8 procent in het grootbedrijf.³⁰

Het aantal zeer grote industriële ondernemingen met 1.000 of meer werkzame personen bedroeg in 1888-1890 slechts 5. Het gaat hierbij om de Glas- en aardewerkfabriek van P. Regout & Cie (3.209), de NV De Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen (1.587), de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij (1.345) en de Firma Van Heek & Co (1.224). Tot de top-5 behoort ook een overheidsbedrijf namelijk de Rijksmarinewerf. Dertig jaar eerder – in 1858 – bedroeg het aantal industriële ondernemingen met 1.000 of meer werkzame personen nog twee namelijk de fabriek van stoom- en andere werktuigen van Paul van Vlissingen en Dudok van Heel te Amsterdam, de voorloper van de NV Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen en de aardewerk-, glas-, kristal en gasfabriek van P. Regout te Maastricht met 1.100 arbeiders.³¹ Voor zover er van industriesteden in Nederland kan worden gesproken, maakt Maastricht – mede vanwege de diversiteit (aardewerk, glas, papier, tabak) – aanspraak op de titel de industriestad van Nederland.³²

30 *Vijfennegentig jaar statistiek in tijdreeksen*, 44.

31 Geudeker, *Nijverheidsregistratuur in Nederland*, 19-20. Volgens Brugmans: Van Vlissingen en Dudok van Heel in 1856 1.600 (*De arbeidende klasse*, 33) en voor Regout in 1856 1.400 (*De arbeidende klasse*, 38).

32 Brugmans stelde in *Paardenkracht en mensenmacht* dat de industrialisatie gepaard ging met een centralisatie van de nijverheid. Volgens hem heeft het centralisatieverschijnsel zich in Nederland op minder markante wijze vertoond dan veelal elders: 'Nederland heeft nimmer een grote industriestad gekend, waarvan rokende schoorstenen en wentelende wielen het enige kenmerk zijn; onze grote steden zijn altijd handelssteden en centra van bestuur en cultuur geweest. Zelfs een echt industriegebied is ten onzent nimmer ontstaan' (I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 314). Met deze constatering doet Brugmans industriële centra in bijvoorbeeld Twente en de Zaanstreek tekort.

Impressie van het terrein van de kristal-, glas- en aardewerkfabrieken van de firma Petrus Regout aan de Boschstraat te Maastricht, gezien naar het westen (1865). Op de voorgrond de binnenhaven, het 'Bassin', met het hoge gebouw van de 'Cité Ouvrière', de roemruchte huurkazerne die in werkelijkheid op een andere plek stond in het Boschstraatkwartier (bron: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Archief N.V. Sphinx-Céramique v/h Petrus Regout, Chromolitho uit het Album van P. Regout uit 1865).

Gegevens van de Rijksverzekeringsbank

In 1894 adviseerde de Staatscommissie-Rochussen de regering een wetsontwerp in te dienen 'tot oplegging der verplichting aan werkgevers tot verzekering hunner werklieden tegen geheele of gedeeltelijke, tijdelijke of blijvende invaliditeit, ten gevolge van een ongeval bij den arbeid (...)'.³³ Het duurde tot 2 januari 1901 voordat de Ongevallenwet in het *Staatsblad* verscheen. De wet trad in 1903 in werking. De Ongevallenwet 1901 was een verzekering, op publiekrechtelijke grondslag, van werklieden in verzekeringsplichtige bedrijven tegen geldelijke gevolgen van ongevallen. De wet gaf een uitvoerige opsomming van de verzekeringsplichtige bedrijven. Het ging hoofdzakelijk om bedrijven waarin werd gewerkt met krachtwerktuigen, stoom, gassen of ontplofbare en ontvlambare stoffen. De agrarische sector, de zeevaart en de visserij bleven buiten de werking van de wet. De uitvoe-

33 Jacques van Gerwen, *Zoeken naar Zekerheid, deel III. De Ontluikende Verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam/Den Haag 2000) 161.

ring van de Ongevallenwet werd opgedragen aan de Rijksverzekeringsbank.³⁴ In 1921 vond een belangrijke herziening van de Ongevallenwet plaats. Er kwam een uitbreiding van de verzekeringsplicht tot in principe alle bedrijven, wederom met uitzondering van de agrarische sector, de zeevaart en de visserij.³⁵ Vanaf 1903 verscheen jaarlijks een overzicht van het aantal verzekeringsplichtige bedrijven uitgesplitst naar bedrijfsgrootte (op basis van werkzame personen) en economische activiteit.³⁶

Bij de cijfers van de Rijksverzekeringsbank moet het volgende worden opgemerkt.

Tot aan de herziening van de Ongevallenwet in 1921 hebben de cijfers alleen betrekking op 'gevaarlijke' ondernemingen in de nijverheids-, vervoers-, verkeers-, handels- en dienstensector.³⁷ Het is aannemelijk dat vanwege de intentie van de wet – bescherming van arbeiders werkzaam in ondernemingen die geacht moesten worden een meer dan normaal risico voor ongevallen op te leveren – vooral middelgrote en grootbedrijven tot de verzekeringsplichtige ondernemingen werden gerekend. Dit impliceert dat kleine en middelgrote bedrijven in ieder geval in de statistieken tot 1921 zijn ondervetegenwoordigd. Bovendien zullen kleine en middelgrote ondernemingen om administratieve redenen in de beginjaren ondervetegenwoordigd zijn omdat zij om welke reden dan ook verzuimd hadden zich aan te melden als verzekeringsplichtig bedrijf.³⁸ Hierdoor was een vrij groot aantal verzekeringsplichtige ondernemingen in de eerste jaren na het in werking treden van de Ongevallenwet nog niet bij de administratie van de Rijksverzekeringsbank bekend. Tussen 1903 en 1921 is door wetsaanpassingen en uitspraken van de Centrale Raad van Beroep het aantal verzekeringsplichtige ondernemingen en verzekerden per saldo uitgebreid.³⁹ Vanaf de herziening van de ongevallenwet van 1921

34 Daarnaast kregen werkgevers de bevoegdheid om het risico van de verzekering zelf te dragen of onder te brengen bij een 'risicodragende maatschappij' of vereniging. De Rijksverzekeringsbank betaalde dan de schadevergoeding aan het ongevalslachtoffer en verhaalde het bedrag op de werkgever/eigenrisicodragers.

35 Naast de Ongevallenwet van 1901 kwamen afzonderlijk ongevallenwetten voor het zeevaart- en zeevisserijbedrijf en de land- en tuinbouwsector tot stand.

36 Ongevallenstatistiek betreffende het kalenderjaar 1903 enz., *Statistische Jaarcijfers* 1903-1939.

37 De verzekeringsplichtige bedrijven staan omschreven in hoofdstuk II, artikel 10 van de Ongevallenwet. Vaak wordt gesteld dat de Ongevallenwet uitsluitend betrekking had op werknemers in industriële bedrijven, vandaar dat deze vaker wordt aangeduid met industriële ongevallenverzekering. Dat is dus niet het geval.

38 L.P. van der Does, *De Economische beteekenis der sociale verzekering* (Deventer 1946) 15.

39 De Ongevallenwet trad pas in 1903 in werking. De reden daarvoor was dat eerst de rechtspraak in ongevallengeschillen moest worden geregeld. Dit gebeurde bij de Beroepswet van 1902. Geschillen over de toepassing van de Ongevallenwet werden beslist door zogenaamde raden van beroep. Als hoger-beroepscollege trad de Centrale Raad van Beroep op.

vielen in principe alle ondernemingen behoudens die in de agrarische sector, de zeevaart en de visserij onder de Ongevallenwet, waardoor het beeld vrij compleet werd. In de woorden van L.P. van der Does: 'De statistiek der ondernemingen geeft na dat jaar [1921] een vrijwel volledig beeld van den omvang van dat deel van het Nederlandsche bedrijfsleven [de gehele industrie, handel, transport met uitzondering van de zeescheepvaart]'.⁴⁰ Deze constatering is juist voor zover het verzekeringsplichtige bedrijven met personeel betrof. Het kleinbedrijf van zelfstandigen zonder personeel viel niet onder de wet. Verder is van belang op te merken dat de aantallen werklieden in de statistiek van de Rijksverzekeringsbank betrekking hebben op de zogenaamde type-werklieden. Om bij de bepaling van het aantal arbeiders de moeilijkheid te elimineren dat niet alle arbeiders even veel dagen per jaar arbeid verrichten, creëerde men de fictie van type-arbeider. Dit is een eenheid van 300 arbeidsdagen per jaar. Men telt dus alle mandagen op en deelt dit aantal door 300 en vindt zo het aantal type-arbeiders.⁴¹

Welke waarde kan worden gehecht aan de statistische gegevens van de Rijksverzekeringsbank als bron voor de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur in Nederland? De gegevens van de eerste jaren dienen met de nodige omzichtigheid te worden gehanteerd omdat – zoals reeds eerder werd opgemerkt – bij het verzamelen van de statistische gegevens zich diverse moeilijkheden hebben voorgedaan. De relatieve stijging van het aantal bedrijven in de categorie kleinbedrijf tot 1915 is voor een belangrijk deel hierdoor veroorzaakt. Vanaf de wetswijziging in 1921 zijn de gegevens met name voor de categorie kleinbedrijf meer representatief.

Op grond van de cijfers van de Rijksverzekeringsbank in Tabel 5 kan in de eerste plaats worden vastgesteld dat de bedrijfsgroottestructuur gedurende de periode 1906-1939 op basis van aantallen ondernemingen grotendeels ongewijzigd is gebleven. De vrijwel onafgebroken groei van het totale aantal ondernemingen, slechts onderbroken gedurende enkele oorlogsjaren en tijdens de crisisjaren 1932-1935, heeft geen gevolgen gehad voor de bedrijfsgroottestructuur.

Opvallende verschuivingen doen zich wel voor in de verdeling van de werkzame personen naar bedrijfsgroottecategorie. In 1906 zijn in het kleinbedrijf nog steeds meer personen werkzaam dan in het grootbedrijf. Het aandeel werkzame personen in de categorie kleinbedrijf laat vanaf 1906 een trendmatige daling zien. Gedurende een groot deel van de hier besproken periode zijn relatief gezien de meeste personen werkzaam in de categorie middelgrote bedrijven. De relatieve groei in de categorie grootbedrijf is het sterkst. In de crisisjaren dertig worden de geschetste trends tijdelijk onderbroken. De verklaring voor dit verschijnsel is volgens Van der Does niet moeilijk te geven: 'In tijden van laagconjunctuur, welke zich o.a. kan uiten in een teruggang van het aantal werklieden zoowel in kleine als

40 Van der Does, *De Economische beteekenis der sociale verzekering*, 15.

41 Van der Does, *De Economische beteekenis der sociale verzekering*, 46.

Tabel 5. *Bedrijfs grootte in de Nederlandse nijverheid op basis van gegevens van de Rijksverzekeringsbank onderscheiden naar klein- (<10), middelgroot (10-199) en grootbedrijf (> 200), absoluut en procentueel 1906-1939*

		Kleinbedrijf Bedrijven < 10 %	Middenbedrijf Bedrijven 10-199 %	Grootbedrijf Bedrijven > 200 %	TOTAAL			
1906	Bedrijven	54001	86,7	7980	12,8	257	0,4	62238
	Arbeiders	136711	27,5	242619	48,8	117008	23,6	496338
1910	Bedrijven	61831	87,9	8240	11,7	276	0,4	70347
	Arbeiders	123265	25,5	228546	47,4	130759	27,1	482570
1915	Bedrijven	70329	89,4	8012	10,2	350	0,4	78691
	Arbeiders	122172	22,9	238297	44,7	172290	32,3	532759
1920	Bedrijven	69428	86,7	10128	12,7	498	0,6	80054
	Arbeiders	131817	18,3	317091	44,0	271869	37,7	720777
1925	Bedrijven	92723	89,8	10024	9,7	492	0,5	103239
	Arbeiders	184098	23,7	314154	40,4	279325	35,9	777577
1930	Bedrijven	98366	89,0	11614	10,5	585	0,5	110565
	Arbeiders	204271	21,7	371282	39,4	366132	38,9	941685
1935	Bedrijven	102148	91,3	9294	8,3	480	0,4	111922
	Arbeiders	165831	22,4	306820	41,5	266359	36,0	739010
1939	Bedrijven	103767	90,3	10508	9,1	635	0,6	114910
	Arbeiders	173428	19,1	351912	38,8	382705	42,1	908045

Bronnen: *Ongevallenstatistiek betreffende het kalenderjaar 1903 enz., Statistische Jaarcijfers 1903-1939.*

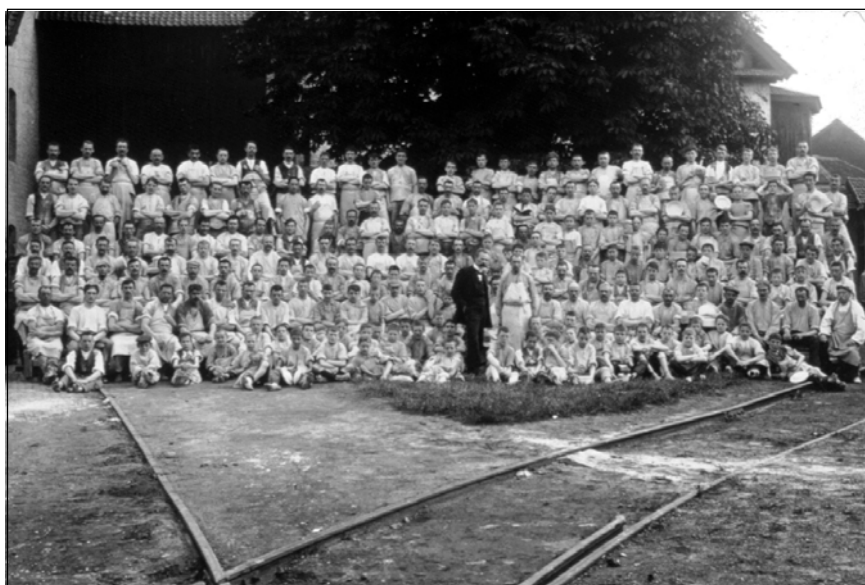
in groote ondernemingen zal in het algemeen een grootere verschuiving plaatsvinden van ondernemingen uit hogere naar lagere klassen plaatsvinden dan omgekeerd. (...) Bij toeneming der bedrijvigheid ziet men een beweging in tegengestelde richting'.⁴² Wanneer de trends gedurende de periode 1906-1939 in verband wordt gebracht met de cijfers van 1888-1890 ontrolt zich het volgende beeld:

- een aanhoudende daling van het aandeel werkzame personen in het kleinbedrijf;
- eerst een sterke toename van het aandeel werkzame personen in het middelgrote bedrijf vanaf 1888-1890 tot in de eerste jaren van de twintigste eeuw en vervolgens ook in deze bedrijfs grootte categorie een trendmatige daling en
- vanaf 1888-1890 een relatief sterke stijging van het aandeel werkzame personen in de categorie grootbedrijf.

Op grond van het aantal werkzame personen is het middelgrote bedrijf in de nijverheid lange tijd de grootste werkverschaffer. Eerst aan het einde van de jaren

42 Van der Does, *De Economische beteekenis der sociale verzekering*, 21.

Personeel van de afdeling faiencerie van de Maastrichtse aardewerkfabriek N.V. Société Céramique, circa 1912 (bron : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Archief N.V. Sphinx-Céramique v/h Petrus Regout, Album gemaakt bij gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de N.V. Société Céramique en het 50-jarig directeurschap van de heer Victor Jaunez).

dertig neemt, op basis van de gegevens van de Rijksverzekeringsbank, het industrieel grootbedrijf de rol van grootste werkverschaffer in de industriële sector over met een aandeel van ruim 42 procent van het aantal werkzame personen. Ten slotte dient nogmaals benadrukt te worden dat het aantal zelfstandigen zonder personeel niet in de cijfers van de Rijksverzekeringsbank zijn vertegenwoordigd hetgeen een belangrijke vertekening geeft van het kleinbedrijf. Dankzij de bedrijfstelling van 1930 kan de kwantitatieve omvang van het kleinbedrijf nader worden gepreciseerd.

De Bedrijfstelling van 1930

In Nederland vond op 31 december 1930 voor de eerste maal een bedrijfstelling plaats. Vergeleken met andere geïndustrialiseerde landen die al in de eerste helft van de negentiende eeuw een begin hadden gemaakt met het houden van periodieke tellingen was Nederland daarmee vrij laat.⁴³ De resultaten van de bedrijfstelling

43 De bedrijfstelling van 1930 bevat geen gegevens over de landbouw omdat in 1930

van 1930 zijn om diverse redenen niet geheel vergelijkbaar met de gegevens van de Rijksverzekeringsbank.⁴⁴ Zo werd in de bedrijfstelling een andere grootte-indeling gehanteerd dan bij de Rijksverzekeringsbank. Ook de nomenclatuur in de bedrijfstelling en de ongevallenstatistiek was niet identiek. Een andere reden is dat een zeer groot aantal kleine ondernemingen zonder personeel niet in de ongevallenstatistiek is opgenomen. Het totale verschil bedraagt voor 1930 ruim 200.000 ondernemingen. Zoals uit het navolgende nog zal blijken gaat het hierbij grotendeels om bedrijven zonder personeel. Op basis van de bedrijfstelling van 1930 bedroeg dit aantal 226.700. Vergelijking van de andere grootte-klassen in de ongevallenstatistiek en de bedrijfstelling geeft minder markante verschillen te zien.⁴⁵

Uit de cijfers van de Rijksverzekeringsbank voor 1930 blijkt dat het industriële grootbedrijf (met 200 en meer werkzame personen) 0,5 van het totaal ondernemingen omvatte. Hierin was 38,9 procent van de industriële beroepsbevolking werkzaam. In de bedrijfstelling van 1930 bedragen deze cijfers respectievelijk 0,3 en 33,8 (zie Tabel 6). Nederland telde in 1930 precies 100 ondernemingen met meer dan 1.000 personen van wie 61 in de nijverheid. De bedrijfstakken met de meeste zeer grote bedrijven (1.000 en meer werkzame personen) waren respectievelijk de textielnijverheid (16), de metaalnijverheid, scheeps- en rijtuigbouw (16) en de voedings- en genotmiddelenindustrie (12).⁴⁶

In 86 procent van de getelde industriële ondernemingen met ten hoogste 5 personen (bedrijfshoofden meegeteld) was 25,6 procent van de industriële beroepsbevolking werkzaam volgens de bedrijfstelling van 1930. Wanneer gemakshalve wordt aangenomen dat de resterende 35,6 procent van de werkzame beroepsbevolking werkzaam was in het middelgrote bedrijf dan betekent dit dat in 1930 het grootbedrijf met een aandeel van 38,8 procent de grootste werkverschaffer in de industriële sector was geworden.

Van de in totaal 395.400 ondernemingen in Nederland in 1930 (met andere woorden de nijverheid, handels- en dienstensector exclusief de landbouwsector) waren 183.400 of 49 procent eenmanszaken, dat wil zeggen zaken waarin uitsluitend het hoofd van de onderneming werkzaam was. Het aantal ondernemingen dat zonder

door de Directie van de Landbouw een afzonderlijke landbouwtelling gehouden werd. Geudeker, 67-71, E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en G. Reudink, *Stap voor stap. Een proeve van macro-selectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven* (Amsterdam/Zeist 1994) 75-81. Zie ook: J. Atsma, 'Bedrijfstellingen 1930-1978', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.) *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg/Heerlen 2002) 225-288.

44 Van der Does, *De Economische beteekenis der sociale verzekering*, 29 e.v..

45 Ibidem, 32, zie ook tabel 8 op pagina's 34 en 35. Op grond van de bedrijfstelling zijn voor het gehele Nederlandse bedrijfsleven exclusief de landbouw 100 ondernemingen met meer dan 1.000 personen geteld, volgens de ongevallenstatistiek waren dat er 106.

46 *Bedrijfstelling 1930*, deel III, 110-111.

Tabel 6. De bedrijfsgrootte in de Nederlandse nijverheid in 1930 op basis van de gegevens van de Rijksverzekeringsbank en de Bedrijfstelling van 1930

Rijksverzekeringsbank	< 10	%	10-49	%	50-199	%	200-499	%	500-999	%	> 1000	%	Totaal
Bedrijven	98366	89,0	9600	8,7	2014	1,8	394	0,4	118	0,1	73	0,0	110565
Arbeiders	204271	21,7	186559	19,8	184723	19,6	118045	12,5	79550	8,4	168537	17,9	941685
Gemiddeld	2,1		19,4		91,7		300		674,2		2308,8		8,5
Bedrijfstelling 1930	< 6		6-50		51-200		201-500		501-1000		> 1000		
Bedrijven	133268		19407		1760		344		111		61		154951
Arbeiders	264239		255849		162473		102386		78140		167843		1030930
Gemiddeld	2,0		13,2		92,3		297,6		704,0		2751,5		6,7

Bronnen: Ongevallenstatistiek betreffende het kalenderjaar 1930, Statistische Jaarcijfers 1930; Bedrijfstelling 1930; Bedrijfstelling 1930, deel III, 110-111.

personeel werkte, lag evenwel hoger. Tezamen met 7.800 ondernemingen waarin de twee daarin werkzame personen beiden bedrijfshoofd, dus compagnon waren en 35.500 ondernemingen waarin het bedrijfshoofd uitsluitend door zijn (haar) echtgeno(o)t(e) werd bijgestaan, bedroeg het totaal 226.700 ondernemingen zonder personeel, dat is 57 procent van het totaal.

98 procent van de ondernemingen hadden slechts één vestiging. Het aantal werkzame personen daarin bedroeg 69 procent. Er waren 5.500 ondernemingen met 2 tot 4 vestigingen (1 procent van het totaal ondernemingen met 14 procent van het aantal werkzame personen), 620 met 5-50 vestigingen (0,1 procent van het totaal aantal ondernemingen met 10,4 procent van het aantal werkzame personen) en 35 met meer dan 50 vestigingen (0,01 procent van het totaal aantal ondernemingen met 6 procent van het aantal werkzame personen). De ondernemingen met het grootste aantal vestigingen werden aangetroffen in de sectoren handel en verkeer en in het bank- en kredietwezen. Het aantal industriële ondernemingen met meer dan 50 vestigingen betrof vier broodfabrieken, drie boter- en kaasfabrieken, één margarinefabriek en één sigarenfabriek, die respectievelijk 355, 207, 294 en 65 vestigingen (vrijwel allemaal winkels) hadden.⁴⁷

Wat betreft de rechtsvorm van de ondernemingen blijkt uit de bedrijfstelling dat 91 procent van alle ondernemingen eigendom was van natuurlijke personen of burgerlijke maatschappen. Daarin was 43 procent van alle personen werkzaam. Slechts 3 procent van de ondernemingen had de juridische vorm van naamloze vennootschap. Daarin was 36 procent van de getelde personen werkzaam. De overige percentages bedroegen: vennootschappen onder firma en commanditaire vennootschappen 5 procent (13 procent werkzame personen), 0,5 procent coöperaties (2 procent werkzame personen), 0,2 procent overheidsbedrijven (5 procent werkzame personen). De naamloze vennootschap werd vooral aangetroffen bij de grote ondernemingen.

3. Een evenwichtig beeld en nieuwe perspectieven

Het relatieve gewicht van respectievelijk het klein-, middelgrote en grootbedrijf kan op drie manieren worden geduid: in absolute aantallen, in aantallen werkzame personen en in de toegevoegde waarde (bijdrage aan het BBP). Dat in absolute aantallen het klein- en het middelgrote bedrijf het meest dominant is, spreekt voor zich. Dat is ook nu nog steeds het geval en zal altijd zo blijven. Om het relatieve belang van het klein-, middelgroot en grootbedrijf verder te duiden is het van belang om naar de werkgelegenheid en de toegevoegde waarde te kijken. Helaas zijn voor de periode tot 1940 geen gegevens over de toegevoegde waarde per grootte-categorie beschikbaar. Wat betreft de werkgelegenheid kan op basis van de gege-

⁴⁷ *Bedrijfstelling 1930*, deel III, 112.

vens van de Rijksverzekeringsbank en de bedrijfstelling worden geconcludeerd dat het middelgrote bedrijf tot omstreeks 1930 relatief de grootste werkverschaffer was in de industriële sector. In de jaren dertig is het grootbedrijf deze positie gaan overnemen. In dit opzicht kan gesproken worden van de relatieve ‘dominantie van het grootbedrijf’. Wanneer de tegenstelling midden- en kleinbedrijf (mkb) enerzijds en grootbedrijf anderzijds wordt gehanteerd, is in de jaren dertig het mkb echter nog steeds dominant.

Om het relatieve belang van het grootbedrijf en dan met name het zeer grote bedrijf vóór 1940 (in absolute aantallen) te duiden, is het goed te bedenken dat dit aantal relatief zeer klein was. Als met *captains of industry* bedoeld worden ondernemers van zeer grote industriële bedrijven (met 1.000 of meer werkzame personen) dan betekent dat deze tijdens de diverse steekjaren vóór 1940 nog geen 100 bedroegen. Het hoogste aantal werd bereikt in 1930 respectievelijk 61 (volgens de bedrijfstelling) en 73 (volgens gegevens Rijksverzekeringsbank).⁴⁸

In het onderzoek naar het Nederlandse bedrijfsleven heeft tot nu toe sterk de nadruk gelegen op het – vaak succesvolle – industriële grootbedrijf. Voor het schetsen van een evenwichtig beeld van het Nederlandse bedrijfsleven dient ook het klein- en middelgrote bedrijf, tot nu toe stiefmoederlijk bedeelde sectoren, bij het onderzoek te worden betrokken. Belangrijke vragen in dit verband zijn: Wat is de aard van het midden- en kleinbedrijf? Welke bijdrage heeft het midden- en kleinbedrijf aan de Nederlandse economie geleverd zowel wat betreft toegevoegde waarde en als bron van werkgelegenheid?⁴⁹ Welke overlevingsstrategie hanteerde het klein- en middenbedrijf in de ‘strijd’ tegen de opkomst van het grootbedrijf?

De Amerikaanse bedrijfshistoricus M.G. Blackford heeft gewezen op het belang van specialisatie en flexibiliteit in de overlevingsstrategie van kleine en middelgrote ondernemingen. Kleine ondernemingen – zowel in de industriële als in de dienstverlenende sector - ‘schakelen’ de directe concurrentie uit door zich te specialiseren en hun eigen niche te creëren: ‘whether for a small-scale cotton textile manufacturer during the 1880’s or for a small producer of computer software a century later, specialization, combined with flexibility, seemed to offer the most fruitful strategy for coexistence with larger firms. In manufacturing, this strategy often entailed the employment of well-trained and -educated workers able to improve their work process and the use of the most up-to-date technologies.’⁵⁰

48 Ter vergelijking in de tijd: 2 in 1854, 5 in 1888-1890 en 18 in 1906 .

49 Tot in de jaren zestig van de 20e eeuw werd gesproken over ‘de middenstand’, vervolgens over ‘ondernemers in het mkb’. Wie werd daarmee aangeduid? ‘De maatschappelijke groepering der zelfstandige, risicodragende ondernemers in het midden- en kleinbedrijf op het gebied van handel, nijverheid en dienstverlening’. Tot 1959 gaat het om bedrijfsvestigingen met maximaal 10 werknemers; vanaf 1959 tot maximaal 25; vanaf 1969 50; vanaf het begin van de jaren zeventig maximaal 100. Agrarische en openbare nutsbedrijven vallen buiten de definitie.

50 Blackford, *A history of small business in America* (New York 1991) 122-125.

Volgens Blackford zien middenstanders hun ondernemingen 'as vehicles for their socioeconomic advancement', 'profits and economic growth have been important goals for people starting small businesses. Significantly, however, those goals have not been the only, or perhaps even the dominant ones. Small business owners have also sought independence, combined with a comfortable economic life for their family, as much as they have sought rapid individual economic ascendance. Of course, few attained all they desired. Small businesses have always led perilous lives, with relatively few lasting more than about five years'.⁵¹

Een zelfde onevenwichtigheid geldt voor het onderzoek naar ondernemers en ondernemerschap. Er is in Nederland nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar ondernemers en ondernemerschap. Voor zover dat wel is gebeurd, zijn vooral ondernemers in het middelgroot- en grootbedrijf onderwerp van onderzoek geweest. Een voorbeeld hiervan is de schets die H.W. Lambers eind jaren vijftig maakte van de opkomst van het industriële grootbedrijf en de daarmee gewijzigde rol en taken van de industriële ondernemer in de eerste helft van de twintigste eeuw. Ook in de ondernemersbiografie domineren de grote industriëlen. Zo schetst W. Wennekes in *De Aartsvaders* de biografieën – van de in zijn ogen vergeten – grondleggers van de Nederlandse economie.⁵² Zijn biografie-bundel staat bol van de superlatieven en typeringen: uitzonderlijke persoonlijkheden, duivelskunstenaars, ras-ondernemers, scheppers van commerciële kunstwerken, stuk voor stuk rusteloze zielen met de haast manische behoefte om iets blijvends te creëren.

Door de gerichtheid op de grote industriële ondernemers dreigt een eenzijdig beeld te ontstaan. Evenmin als er sprake is van dé Nederlandse arbeidersbeweging kan er gesproken worden van dé Nederlandse ondernemer. Zo zijn er bijvoorbeeld verschillen tussen ondernemers in het klein-, midden- en grootbedrijf waar het gaat om de invulling van de ondernemersfunctie en hun ambities. Illustratief in dit verband is het onderzoek van de socioloog J.H. Pompe naar kleine zelfstandigen veelal zonder personeel.⁵³ Hij concludeerde dat 'middenstander zijn' een manier van denken en van leven is waarbij vakmanschap, zelfstandigheid en de medewerking van de familie een zeer belangrijke rol spelen. Middenstanders in zijn onderzoek zijn in de eerste plaats gericht op het voortbestaan van hun onderneming en niet op expansie en groei. Zelfstandigheid, het zelf kunnen beslissen, eigen baas zijn, betekenen veel voor hen. Centraal in hun denken staan eigendom en bezit en

51 Blackford, *A history of small business in America*, 122.

52 W. Wennekes, *De Aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam/Antwerpen 1993).

53 J.H. Pompe, *De kleine middenstand in Nederland. Een vergelijkende studie tussen de oude en de nieuwe middenstand* (Deventer 1980). Uit de bedrijfstelling van 1930 blijkt dat het gaat om bijna 360.000 bedrijven, waarvan ruim 133.000 in de nijverheidssector. Het is niet onbelangrijk om vast te stellen dat de meeste ondernemers vóór 1940 geen werkgevers waren: 57 procent van het totaal aantal ondernemingen in 1930 werkte zonder personeel.

een zekere trots dat ze het op eigen kracht en zonder steun van anderen kunnen rooien. Volgens Pompe vormt de kleine middenstand, hoewel zeer heterogeen van samenstelling, toch duidelijk een 'klasse' apart met specifieke eigen denkbeelden. De uitspraak 'liever kleine baas dan grote knecht' geeft goed het belang van de zelfstandigheid aan. Volgens A. Zwaard behoort het zelfstandig beslissingen kunnen nemen tot een van de redenen voor de positieve motivatie om zelf een bedrijf te starten: 'De ondernemer creëert vaak een eigen, veilig eiland en voelt er niets voor om te groeien, daar dit verantwoordelijkheid en afhankelijkheid met zich meebrengt. Hij verwerpt dus eigenlijk de kapitalistische ethiek van groei en concurrentie.'⁵⁴ Uit nader onderzoek zal moeten blijken wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de motieven en ambities van ondernemers in het klein-, middelgrote en grootbedrijf. Een andere interessante onderzoeksvraag is welk aandeel van de starters die doorgaans binnenkwamen in de categorie kleinbedrijf wel de ambitie hadden om hun onderneming uit te bouwen en welke factoren bepalend zijn geweest voor hun succes of falen.

De dominantie van het kleinbedrijf (in absolute aantallen) maakt ook inzichtelijk dat de grens tussen ondernemerschap en loonafhankelijkheid niet altijd scherp te trekken is. Inmiddels is duidelijk geworden dat arbeiders in een geïndustrialiseerde samenleving niet automatisch voor het socialisme kozen. Zich aansluiten bij een (socialistische) arbeidersbeweging is maar één van de vele strategische keuzes die een arbeider kan maken. Andere keuzes kunnen zijn: een wit voetje halen bij de baas of voorman, een stukje land bewerken, een commensaal in huis nemen, sparen, in militaire dienst gaan, verhuizen, zich tot de liefdadigheid wenden, stelen, een goed huwelijk nastreven of door onderwijs hoger zien te komen.⁵⁵ Tot het keuze-assortiment van de arbeider behoort ook het stichten van een eigen bedrijf. Met de kwantitatieve gegevens van het aantal zeer kleinschalige bedrijven kan een beeld worden geschetst van dat deel van de totale beroepsbevolking dat kennelijk voor een dergelijke 'strategie' koos. Met aanvullend onderzoek kan worden vastgesteld welke omstandigheden en/of overwegingen aan deze keuze – een eigen bedrijf te beginnen als alternatieve overlevingsstrategie – ten grondslag hebben gelegen: werkloosheid, de behoefte aan een zelfstandig bestaan waarin het lot in eigen handen genomen kan worden, het slecht naar de zin hebben bij een baas of toeval. Andere relevante vragen in dit verband zijn: hoe succesvol waren de nieuwe starters die met een geringe investering een handel, winkel of ambachtsbedrijf begonnen? Wie wisten zich te handhaven? Welke kleine zelfstandigen slaagden erin hun bedrijf verder uit te bouwen? Welke ondernemers vielen uiteindelijk weer terug op hun oude positie als loonafhankelijke arbeider?

54 A. Zwaard, 'De startende ondernemer', in: A. Walravens en A. Zwaard, *Zelfstandig werken en ondernemen in middelgrote en kleine ondernemingen* (Delft 1985) 216-217.

55 Lex Heerma van Voss, *Why is there no socialism in the Netherlands. De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2002) 9.

4. Conclusie

Het door Van Zanden en Van Riel geschetste beeld van moderne economische groei à la Kutznets dient op basis van de in dit artikel gepresenteerde cijfers te worden aangepast c.q. genuanceerd. De cijfers tonen aan dat structurele veranderingen in de beroepsstructuur en in de bedrijfsgroottestructuur zich niet in de jaren zestig en zeventig, maar later, na 1890, voltrekken. In de jaren zestig en zeventig kan ondanks de opmars van de stoommachine in bepaalde industriële sectoren nog niet gesproken worden van ingrijpende veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur van de Nederlandse industrie. Evenmin kan worden vastgesteld dat in de jaren zestig en zeventig technologische veranderingen in de industrie al ingrijpende wijzigingen in de institutionele structuur van de economie tot gevolg hadden. Ook deze dateren van later, na 1890.⁵⁶ Op grond hiervan kan worden geconcludeerd dat structuurveranderingen (beroepsstructuur en bedrijfsgroottestructuur) niet tegelijkertijd met, maar pas optreden nadat de industriële sector een groeiversnelling in de jaren zestig en zeventig heeft laten zien.

Bij de datering van de industrialisatie van Nederland is het vervolgens de vraag waaraan een groter belang wordt gehecht: aan de industriële groeiversnelling in de jaren zestig en zeventig of de structurele veranderingen na 1890. Wij zijn van mening dat de structurele veranderingen zwaarder wegen en kiezen derhalve voor de oude periodisering van De Jonge, die daarmee voor ons allerminst een gepasseerd station is.

Met behulp van de gepresenteerde cijfers kan tevens de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur – en daarmee het relatieve belang van het klein-, middelgrote en grootbedrijf – na 1888-1890 tot 1940 nader worden gepreciseerd. De bedrijfsgroottestructuur op basis van absolute aantallen bedrijven is nagenoeg onveranderd gebleven. Belangrijke verschuivingen hebben zich wel voltrokken waar het gaat om de werkgelegenheid: een aanhoudende daling van het aandeel werkzame personen in het kleinbedrijf, vanaf 1888-1890 tot in de eerste jaren van de twintigste eeuw een sterke toename van het aandeel werkzame personen in het middelgrote bedrijf en vervolgens ook in deze bedrijfsgroottecategorie een trendmatige daling en vanaf 1888-1890 een relatief sterke stijging van het aandeel werkzame personen in de categorie grootbedrijf. Op basis van aantallen werkzame personen was het middelgrote bedrijf tot omstreeks 1930 de grootste werkverschaffer in de industriële sector in Nederland. In de jaren dertig nam het grootbedrijf deze positie over. Wanneer de tegenstelling midden- en kleinbedrijf (mkb) enerzijds en grootbedrijf anderzijds wordt gehanteerd, is in de jaren dertig het mkb echter nog steeds dominant.

56 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 302.

Op basis van het aantal bedrijven en het aantal werkzame personen kan worden vastgesteld dat het industriële grootbedrijf in het proces van moderne economische groei een minder prominente rol heeft gespeeld dan tot nu toe doorgaans werd voorgesteld of gesuggereerd. Het industrialisatieproces – vanwege de geleidelijkheid waarmee dit proces zich voltrok is er allerminst sprake van een revolutie – dat zich vanaf 1890 tot de jaren dertig voltrok, werd vooral gedragen door het klein- en middelgrote bedrijf.

Met name onder invloed van A.D. Chandler en de *succes-stories* van enkele *captains of industry* en de bekende Nederlandse multinationale ondernemingen zijn vooral de industriële grootbedrijven in de schijnwerpers komen te staan. De rol van het klein- en middelgrote bedrijf evenals van de ondernemers in deze ondernemingen is daardoor sterk onderbelicht gebleven. Een correctie van dit onevenwichtige beeld is dan ook op z'n plaats.

Bijlage 1. Top 100 van Nederlandse bedrijven in 1888-1890 op basis van aantallen werkzame personen

	Rechtsvorm	Naam bedrijf	Aantal vestigingen	Provincie	Sector	Personen in dienst
1		P. Regout en Cie.		Limburg	Aardewerk, diamant etc	3209
2	NV 1871	NV De Kon.Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen	2	Noord-Holland	Scheepsbouw, voertuigen, enz.	1587
3	NV	Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij	1	Zuid-Holland	Stoom en andere machines	1345
4		Firma Van Heek en Co.	7	Overijssel	Textielnijverheid	1224
5		Firma H.P. Gelderman en Zoon	5	Overijssel	Textielnijverheid	859
6	NV 1875	Koninklijke Maatschappij De Schelde	1	Zeeland	Scheepsbouw, voertuigen	810
7	NV	NV De Almelosche Stoomspinnerij, Weverij en Ververij	3	Overijssel	Textielnijverheid	806
8		Firma Ter Horst en Co.	3	Overijssel	Textielnijverheid	798
9	NV 1884	NV Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij	1	Utrecht	Textielnijverheid	774
10		Société Céramique		Limburg	Aardewerk, diamant etc	764
11	NV 1888	Vereenigde Nederlandsche Lucifersfabrieken	2	Noord-Brabant	Chemische industrie	745
12	NV	Koninklijke Stoomweverij te Nijverdal	1	Overijssel	Textielnijverheid	737
13	NV	Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij	1	Noord-Holland	Stoom- en andere machines	734
14		Firma L.J. Enthoven en Co.	1	Zuid-Holland	Bewerking metalen	727
15		C.F. Stork en Co.	1	Overijssel	Textielnijverheid	720
16	NV	Leidsche Katoenmaatschappij v/h De Heijder en Co.2		Zuid-Holland	Textielnijverheid	676
17	NV	NV Sucrieries de Breda et Bergen op Zoom	2	Noord-Brabant	Voedings- en genotmiddelen	631
18		W.A. Scholten	8	Groningen	Voedings- en genotmiddelen	534
19		Imperial Continental Gas Association	4	Noord-Holland	Verlichting, olie, vernis, enz.	520
20	NV 1875	Kon. Nederlandsche papierfabriek		Limburg	Papier, enz.	518
21	NV	Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen	2	Overijssel	Stoom- en andere machines	497
22	NV	NV De Stearinekaarsenfabriek Gouda	2	Zuid-Holland	Verlichting, olie, vernis, enz.	497
23		Firma Arntzenius, Jannink en Co.	2	Overijssel	Textielnijverheid	491

Rechtsvorm	Naam bedrijf	Aantal vestigingen	Provincie	Sector	Personen in dienst
24	Koninklijke Cacaofabriek C.J. van Houten en Zoon	4	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	487
25	Firma Gebrs. Scholten en Co.	1	Overijssel	Textielnijverheid	485
26	NV Apollo, NV de Stearinekaarsenfabriek	1	Zuid-Holland	Verlichting, olie, vernis, enz.	469
27	NV De Hengelosche Bontweverij	1	Overijssel	Textielnijverheid	460
28	Firma S.J. Spanjaard	1	Overijssel	Textielnijverheid	456
29	NV 1879 Maatschappij De Maas	1	Zuid-Holland	Scheepsbouw, voertuigen	419
30	Firma Blijdenstein en Co.	4	Overijssel	Textielnijverheid	417
31	NV Nederlandsche Rijnspoorweg Maatschappij	2	Utrecht	Stoom en andere machines	413
32	NV Diamantslijpers Maatschappij	2	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	408
33	Mignot en De Block	1	Noord-Brabant	Voedings- en genotmiddelen	377
34	Louis Dobbelman	1	Zuid-Holland	Voedings- en genotmiddelen	375
35	Gebr. Stork en Co.	1	Overijssel	Stoom- en andere machines	352
36	NV De Wester Suikerraffinaderij	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	351
37	NV Amstel Suikerraffinaderij	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	350
38	Firma G. Jannink en Zonen	1	Overijssel	Textielnijverheid	343
39	Firma J.F. Scholten en Zoon	1	Overijssel	Textielnijverheid	335
40	NV De Twentsche Bontweverij	1	Overijssel	Textielnijverheid	334
41	S.M. de Vries en Zoon	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	331
42	Firma A.F. Smulders	1	Utrecht	Stoom en andere machines	323
43	Firma Ter Kuile en Morsman	3	Overijssel	Textielnijverheid	315
	Spakler en Tetterode	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	315
45	Koninklijke Fabriek van Waskaarsen	3	Noord-Holland	Verlichting, olie, vernis, enz.	314
46	Firma D. Jordaan en Zonen	2	Overijssel	Textielnijverheid	309
47	Domaniale		Limburg	Winnen van metalen, zout, turf, enz.	307
48	Firma Gebrs. Palthe	2	Overijssel	Kleding en reiniging	298

Rechtsvorm	Naam bedrijf	Aantal vestigingen	Provincie	Sector	Personen in dienst	
	Gebrs. Boas Jzn.	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	298	
50	NV	NV De Rotterdamsche Suikerraffinaderij	1	Zuid-Holland	Voedings- en genotmiddelen	294
	P.F. van Vlissingen en Co.	1	Noord-Brabant	Textielnijverheid	294	
52		Gebr. Van Wijk en Co.	1	Zuid-Holland	Textielnijverheid	291
53		Firma A.J. ten Hoopen en Zoon	1	Gelderland	Textielnijverheid	287
54		Coster, Firma W.E.	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	273
55	NV	Maatschappij tot vz der Kon. Deventer Tapijtfabriek	1	Overijssel	Textielnijverheid	271
56		Firma Dresselhuijs en Nieuwenhuijsen (Sigarenfabriek Trio)	2	Gelderland	Voedings- en genotmiddelen	269
57		J.H. Thone	1	Drenthe	Aardewerk, diamant etc.	265
58	NV	NV Hollandsche Suikerraffinaderij	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	265
59		J. en K. Smit	2	Zuid-Holland	Scheepsbouw, voertuigen	264
60		Firma Jeckel, Mijnsen en Co.	1	Zuid-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	263
61		Jansen en Tilanus	1	Overijssel	Textielnijverheid	260
62		Firma H. ten Cate Hzn. en Co.	1	Overijssel	Textielnijverheid	258
63		H. Hedeman Jr.	1	Overijssel	Textielnijverheid	256
64		Firma Wed. D.S. van Schuppen en Zoon	1	Utrecht	Textielnijverheid	253
65	NV 1884	Machinefabriek Breda v/h Backer Rueb	1	Noord-Brabant	Stoom- en andere machines	252
66		W.A. Blokhuis	1	Zuid-Holland	Voedings- en genotmiddelen	248
67		Firma W.J. van der Boor	2	Zuid-Holland	Voedings- en genotmiddelen	247
68	NV	Hilversumsche Stoomspinnerij en -weverij	1	Noord-Holland	Textielnijverheid	241
69		Firma Gebrs. Van Heek	2	Overijssel	Textielnijverheid	236
		Bogaerts en Zonen	2	Noord-Brabant	Textielnijverheid	236
71	NV 1866	IJzergieterij De Prins van Oranje	1	Zuid-Holland	Bewerking metalen	235
72	NV	NV De Haarlemsche Katoenmaatschappij	1	Noord-Holland	Textielnijverheid	233
73		G. Ribbius Peltier Jr.	1	Utrecht	Voedings- en genotmiddelen	231
		S.J. van Beek Millendona	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	231
		B. Bergman Carels	2	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	231

Rechtsvorm	Naam bedrijf	Aantal vestigingen	Provincie	Sector	Personen in dienst
NV	NV Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek	1	Zuid-Holland	Voedings- en genotmiddelen	231
77 NV	NV Stoommeelfabriek De Amstel en Broodfabriek De Haan	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	230
78	Firma Lurmans en Co.	4	Noord-Brabant	Voedings- en genotmiddelen	229
79	Firma Joh. Enschedé en Zonen	2	Noord-Holland	Boek- en steendrukkerijen	226
	J. Eweg	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	226
	Firma Staal en Haalmeijer	1	Noord-Holland	Hout- en stroobewerking	226
82	Firma Van Raesfeld de Both en Co. (Gieterij Vulcaansoord)	2	Gelderland	Bewerking metalen	222
83 NV	NV De Nederlandsche Katoenspinnerij	1	Overijssel	Textielnijverheid	218
84	M.J. van de Waal en Co.	1	Noord-Holland	Kleding en reiniging	216
85	D.L. van Moppes	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	215
86 NV	Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek	1	Noord-Brabant	Voedings- en genotmiddelen	213
87	Firma H. en B. Scholten	1	Overijssel	Textielnijverheid	206
88	Firma Gebs. Van Best	1	Noord-Brabant	Voedings- en genotmiddelen	203
	F. Heuman en Co.	1	Noord-Brabant	Voedings- en genotmiddelen	203
90	Wed. L.B. van Embden en Zoon	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	202
91	Firma H.F.G. Kratzerstein	2	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	201
92 NV	NV Gooische Beetwortelsuikerfabriek	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	200
	Firma Laane, Rogier, Daverveldt en Co.	1	Noord-Brabant	Voedings- en genotmiddelen	200
94	Bensdorp en Co.	2	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	199
95	H. Roulina	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	198
96 NV	Houtrijk en Polanen (NV Suikerfabriek Holland)	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	196
97	L. Smit en Zoon	1	Zuid-Holland	Scheepsbouw, voertuigen	195

Rechtsvorm	Naam bedrijf	Aantal vestigingen	Provincie	Sector	Personen in dienst
98 NV	NV Culemborgsche Glasfabriek	2	Gelderland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	194
99	Gebs. Z. en S. Rudelsheim	1	Noord-Holland	Aardewerk, diamant, glas, enz.	193
100 NV	Heineken's Bierbrouwerij Maatschappij	2	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	192
	C.J. van Vollenhoven en Co.	1	Noord-Holland	Voedings- en genotmiddelen	192

NB In deze top-100 zijn de overheidsbedrijven buiten beschouwing gelaten.
 Rechtsvorm op basis van *De Nederlandsche Naamloze Vennootschappen* M.A.H.
 van Nierop (red.) deel 1890 (Amsterdam 1892)